

ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΠΑΙΔΕΙΑΣ

Άξονες και διαδρομή της ελληνικής παιδείας από την κλασική αρχαιότητα και το Βυζάντιο ως τις μέρες μας

Σταύρου Γιαγκάζογλου

Συμβούλου του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου

Η παιδεία ως ιδέα και ως πράξη είναι κατόρθωμα του ελληνικού πολιτισμού και αφορά στην πνευματική ολοκλήρωση του ανθρώπου. Κανένας άλλος πολιτισμός δεν προέβαλε και δεν μετέδωσε σε οικουμενική βάση το βίωμα της πνευματικής του παράδοσης ως ιδανικό παιδείας, ευθύνης για τον κόσμο και τον άνθρωπο.

Μιλώντας για την ελληνική παιδεία θα πρέπει να διευκρινίσουμε ότι αναφερόμαστε στην κλασική περί παιδείας αντίληψη που συγκρότησαν οι δημιουργίες και τα οράματα του αρχαίου ελληνικού κόσμου και πολιτισμού ως την υψηλότερη ανθρώπινη αξία. Οι Έλληνες ανακάλυψαν τον άνθρωπο εντός του ανθρώπου, όπως διακήρυξε ο Πλάτωνας στην *Πολιτεία* του.

Την αλήθεια αυτή του ανθρώπου απέδωσαν οι Έλληνες με τον όρο *παιδεία* από το ρήμα *παιδεύω*. Ο όρος σήμαινε αρχικά την εκπαίδευση, την αγωγή των παιδών. Πώς όμως συνέβη, ώστε μία λέξη τόσο απλή στο νόημά της να υποδηλώνει τελικά το ιδεώδες ολόκληρου του αρχαιοελληνικού πολιτισμού; Πράγματι, με τον όρο *ελληνική παιδεία* κατά τους μεταγενέστερους αιώνες εννοούμε ακριβώς αυτό. Ποτέ οι αρχαίοι Έλληνες δεν είδαν την παιδεία αποσπασματικά ως φιλολογία ή γραμματολογία. Κατανοώντας διαρκώς και περισσότερο την ενότητα των μεγάλων συγγραφέων, των φιλοσόφων και των ποιητών, προτιμούσαν τον όρο *παιδεία* δηλαδή αγωγή ή πολιτισμό. Και πράγματι, προς το τέλος της κλασικής περιόδου, κάθε τι το μεγάλο που επέζησε, από τον Όμηρο ως τα τότε, αποτελούσε το κύριο περιεχόμενο της ζωντανής μορφωτικής τους παράδοσης.

Η παιδεία δεν μεταδίδει απλώς γνώσεις είναι η οικείωση της πνευματικής κληρονομιάς, η γνώση της αλήθειας, η ενσωμάτωση στην κοινότητα, η μετοχή στον κοινό λόγο. Η ελληνική περί παιδείας αντίληψη είδε τον άνθρωπο ως ύπαρξη μοναδική και ανεπανάληπτη σε αρμονική σχέση με τον συνάνθρωπό του. Η ιδέα της αγωγής αντιπροσωπεύει το νόημα κάθε ανθρώπινου αγώνα. Αυτή δικαιώνει τελικώς

την ύπαρξη της ανθρώπινης κοινότητας και ατομικότητας. Με την παιδεία ο Ελληνισμός επιζητεί να καταξιώσει τη σχέση και αλληλεπίδραση ατόμου και κοινωνίας, διεκδικεί τη μέθεξη στο υπερβατικό, για να νικηθεί η φθορά και ο θάνατος. Ο άνθρωπος της ελληνικής παιδείας είναι ο ελεύθερος άνθρωπος που παίρνει υπεύθυνη θέση στα μεγάλα προβλήματα της ύπαρξης, που θέλει να μεταβάλλει τον κόσμο σε κοινωνία ελευθερίας και δικαιοσύνης, που αντιτίθεται σε κάθε τι που νοθεύει τη ζωή.

Η κυρίαρχη θέση της φιλολογίας στο παιδευτικό σύστημα της αρχαίας Ελλάδας προσδιορίζονταν από ένα χαρακτηριστικό γνώρισμα, που έχει αποτυπώσει τη σφραγίδα του σε όλες τις επιμέρους επιτεύξεις των Ελλήνων. Τούτο αποτελούσε τον ιδεώδη σκοπό, προς τον οποίο έτεινε η ζωή και το δημιουργικό τους έργο. Πρόκειται για τη μόρφωση του ανθρώπου και κατ' αυτό τον τρόπο την προώθηση μιας νέας μορφής ζωής και σκέψης που την ονομάζουμε *πολιτισμό*. Ο ορισμός του ελληνικού πολιτισμού ως παιδεία δεν είναι κάτι το αφηρημένο. Υποδηλώνει μια προσπάθεια που διαποτίζει όλα τα δημιουργήματα του ελληνικού τρόπου προσδιορίζοντας και τη μορφή τους.

Ας πάρουμε ως παράδειγμα την αρχαιοελληνική φιλολογία και τις ιδέες των Ελλήνων για την ποίηση και την πνευματική δημιουργία. Ένα έργο τέχνης δεν ήταν ποτέ ένα απλό αντικείμενο αισθητικής απόλαυσης. Ήταν ταυτόχρονα και ο φορέας ενός ήθους, ενός προσωπικού λόγου του καλλιτέχνη, ένα δυναμικά ενεργούμενο γεγονός που αποκαλύπτει τον δημιουργό του, που πέτυχε τον τρόπο της έκφρασής του. Με την έννοια αυτή μοιάζει με τα έργα της ελληνικής γλυπτικής. Το θέμα της ποιητικής τέχνης είναι πάντοτε ο άνθρωπος στα ουσιώδη της ύπαρξης του. Εκεί όπου η ποίηση σταματά και το περιεχόμενο της σκέψης αναζητεί τον πεζό λόγο στη ρητορική, την ιστορία, τη φιλοσοφία, ισχύει ο ίδιος κανόνας. Από την ηρωική εποχή του έπους μέχρι τις μεταγενέστερες φάσεις του τραγικού, του πολιτικού και του φιλοσοφικού βιώματος του ανθρώπου, η αρχαιοελληνική φιλολογία μας προσφέρει τη θέαση ενός εξαιρετικού αγώνα για την κατάκτηση της αλήθειας του ανθρώπου.

Ο Όμηρος είναι ο κήρυκας της αρετής του ηρωισμού, που ενσωματώνεται στο χορό των ηρώων του Τρωικού πολέμου. Κατόπιν, ο Ησίοδος στο έπος του *Έργα και Ημέραι* δημιουργεί έναν παράλληλο κώδικα των αρετών του εργαζόμενου ανθρώπου. Οι ελεγειακοί ποιητές Τυρταίος και Σόλων είναι οι μεγάλοι πολιτικοί διδάσκαλοι των συμπολιτών τους. Ο πρώτος είναι ο υμνητής του Σπαρτιατικού ιδεώδους της ανδρείας

με το οποίο προσπαθεί να εμπνεύσει μια ολόκληρη κοινωνία στη διάρκεια ενός κρισιμότετου πολέμου. Ο άλλος, είναι ο κλασικός νομοθέτης, ο αντιπροσωπευτικός ποιητής της δημοκρατίας, που προβάλλει το ιδεώδες της κοινωνικής τάξης, της δικαιοσύνης και της ελεύθερης συναίσθησης των υποχρεώσεων. Οι λυρικοί ποιητές δείχνουν για πρώτη φορά την αφύπνιση της ατομικής ελευθερίας. Η τραγωδία εμβαθύνει στον έμφυτο ηρωισμό της ελληνικής ψυχής που φθάνει ως τη θρησκευτική συνείδηση του τραγικού χαρακτήρα της ζωής. Ανακαλύπτει την πηγή της τραγικής σύνθεσης και δίνει έκφραση στις αθάνατες μορφές της πάσχουσας ανθρωπότητας: Προμηθέας, Οιδίποδας, Αντιγόνη. Η κωμωδία μαστιγώνει τις αδυναμίες της ανθρώπινης φύσης. Η ιστοριογραφία αποκαλύπτει την αιώνια πάλη μεταξύ δικαίου και δύναμης ως την ουσία της πολιτικής ζωής. Όπως ακριβώς η ελληνική φιλολογία και ποίηση απεικονίζουν όλα τα στάδια της ύπαρξης του ανθρώπου και τους νόμους που διέπουν και αναδεικνύουν τον ποιητή ως τον αληθινό προφήτη και διδάσκαλο του έθνους έτσι και η φιλοσοφία αναζητεί τους αμετάβλητους νόμους της φύσης. Παράλληλα, η ελληνική τέχνη ανακαλύπτει για πρώτη φορά τα μυστικά της πλαστικής αναλογίας του σώματος, της ισορροπίας, της κίνησης και της προοπτικής.

Να γιατί οι αρχαίοι Έλληνες ήσαν ικανοί να αντιμετωπίσουν το ζήτημα της παιδείας κατά ένα εντελώς πρωτότυπο τρόπο. Η αγωγή είναι κάτι κοινό σ' όλους τους λαούς από την εμφάνιση του κοινωνικού βίου των ανθρώπων. Οι Έλληνες, όμως, συνέλαβαν μια ανώτερη ιδέα για την παιδεία. Η κοινότητα των καλλιτεχνών και των φιλοσόφων αντιλήφθηκε την παιδεία ως μία πορεία για τη συνειδητή μόρφωση του ζωντανού ανθρώπου. Και τίποτε δεν μπορεί να ξεπεράσει τη φιλοσοφημένη σοβαρότητα και τη δημιουργική ζωντάνια με την οποία οι Έλληνες ανέλαβαν το καθήκον αυτό. Πρόκειται για μία αρχιτεκτονία για τη μόρφωση της ύψιστης αρετής. Όπως ο καλλιτέχνης ή ο ποιητής, ο παιδαγωγός αναζητεί τους ιδεώδεις νόμους και το μέτρο της ανθρώπινης φύσης, για να τους αναπτύξει κατόπιν στον άνθρωπο. Κατά την πρώτη περίοδο των ομηρικών χρόνων η αγωγή ήταν ένας συνδυασμός γυμναστικής και μουσικής που στόχευε στην αρμονία του σώματος και της ψυχής. Σ' αυτήν κυρίαρχο ρόλο έπαιζε η ποίηση όχι απλώς ως ψυχαγωγία και έμπνευση αλλά κυρίως ως έκφραση των πνευματικών και ηθικών κριτηρίων.

Οι Έλληνες ανακάλυψαν επίσης τους νόμους της μουσικής αρμονίας και τη γραμματική της γλώσσας διαμορφώνοντας ένα ολόκληρο σύστημα λογικής που δεν εγκλωβίσθηκε στη ρητορική αλλά ξανοίχθηκε στην αριθμητική, τη γεωμετρία και τη στερεομετρία. Το κυριότερο όμως είναι ότι συνέδεσαν τα κοσμοϊστορικά αυτά

επιτεύγματα με το έργο της παιδείας. Την κληρονομιά αυτή δεν κατέχουμε μόνον εμείς οι σύγχρονοι Έλληνες αλλά και κάθε πολιτισμένος λαός την υιοθέτησε, δίχως μάλιστα να γνωρίζει την ελληνική γλώσσα.

Η περί παιδείας αντίληψη των αρχαίων Ελλήνων αντιτίθεται προς την επαγγελματική και χρηστική εκδοχή. Αποβλέπει στην ανάπτυξη της φύσης και των δεξιοτήτων του ανθρώπου κατά ένα καθολικό τρόπο και όχι να τον κάνει απλώς ικανό για μια ειδικευμένη τεχνική εργασία. Είναι γενική παιδεία, δίχως ωστόσο να σημαίνει απλή προπαίδευση των νοητικών και φυσικών δυνάμεων του ανθρώπου. Μια μονόπλευρη τεχνική που θα βασιζόνταν μόνο στη φιλολογία δεν θα έκανε ικανό έναν άνθρωπο για να ζήσει μέσα στην κοινότητα. Για τους Έλληνες η γενική παιδεία σήμαινε και την πολιτική παιδεία.

Κατά τους μεγάλους φιλοσόφους του τετάρτου αιώνα, τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη, η πραγματική κοινωνική αρετή βασίζεται πάνω στη γνώση των υψηλότερων κανόνων της ζωής, την ηθική και την πολιτική. Παρόμοιους κανόνες βέβαια διακήρυξαν και οι μεγάλοι ποιητές. Ωστόσο, με την κατάρρευση κάθε θρησκευτικής και ηθικής παράδοσης στη δημόσια και ιδιωτική ζωή κατά τον Πελοποννησιακό πόλεμο, η φιλοσοφία παρέλαβε την εκπαιδευτική αυτή αποστολή από την ποίηση. Ο φιλοσοφικός νους του Σωκράτη, αντιμετωπίζοντας το κοινωνικό πρόβλημα της εποχής του, προσπάθησε να θεμελιώσει τον ελληνικό τρόπο του βίου πάνω σε μια λογική βάση. Με τη φιλοσοφία του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη, ο ελληνικός νους έλαβε τη μορφή της *οικουμενικότητας* και μ' αυτή τη διάσταση κατόρθωσε να κατακτήσει τον κόσμο. Οι φιλοσοφικές λύσεις τους πάνω στα πρακτικά προβλήματα της ανθρώπινης ζωής προϋποθέτουν μια θεωρητική γνώση, που περιλαμβάνει την ολότητα του όντος. Είναι η ώρα που γεννιέται το πανεπιστήμιο, στο οποίο καλλιεργείται η θεωρητική καθολικότητα της γνώσης. Καλλιεργείται, όμως, με σκοπό να μορφώσει τον άνθρωπο και να λογοποιήσει την ανθρώπινη κοινότητα.

Ο φανερός σκοπός της φιλοσοφίας του Πλάτωνα είναι να οικοδομήσει την κοινωνία πάνω στο στέρεο έδαφος της ατομικής και πολιτικής αρετής. Η αναζήτηση του «αγαθώς ζην» είναι ο πυρήνας της πλατωνικής σκέψης και η διαλεκτική μέθοδος των διαλόγων του ο δρόμος για την πραγμάτωσή του. Η αφύπνιση του *λογίζεσθαι* και του *γνώναι* για να κατευθύνεται διαρκώς προς το μέγιστον μάθημα, η θέαση και η μέθεξη στο φως. Το πλατωνικό σπήλαιο και η άνοδος στον κόσμο του φωτός είναι ο μύθος της παιδείας. Και ασφαλώς είναι ο πιο αποκαλυπτικός συμβολισμός της

πλατωνικής αντίληψης για την παιδεία: πρόκειται για τη βαθμιαία κάθαρση του *έρωτα* της ανθρώπινης ύπαρξης.

Με τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη η ανάπτυξη της ελληνικής παιδείας φθάνει στο κορύφωμά της. Η παιδεία δεν είναι απλώς η αγωγή της νεότητας. Διεκδικεί σύνολη τη ζωή του ανθρώπου και αποβαίνει η ύψιστη έκφραση της ύπαρξης. Με αυτή τη συγκροτημένη μορφή, το ελληνικό ιδεώδες του πολιτισμού που εμπεριέχει και τα προηγούμενα στάδια, συνέχισε να επιβιώνει και μετά το τέρμα της πολιτικής και εθνικής ζωής των δημιουργών του.

Κάθε περίοδος από την αρχαία ως την κλασική εποχή είχε το ιδεώδες της πάντοτε σε σχέση και αναφορά προς το συγκεκριμένο κοινωνικό σύστημα. Στο πρώτο στάδιο των ομηρικών επών, η διαμόρφωση της κοινωνίας είναι ακόμη αριστοκρατική και το εκπαιδευτικό ιδεώδες είναι η αρετή του ηρωισμού και η πολεμική ανδρεία. Στο στάδιο όπου εμφανίζεται η αστική πολιτεία, αναπτύσσεται η ιδέα της πολιτικής αρετής. Το νέο ιδεώδες είναι ο νομοταγής άνθρωπος, ο άνθρωπος της σωφροσύνης και της δικαιοσύνης. Τελικά, όμως, η φιλοσοφική σκέψη υπερακοντίζει το ιδεώδες και αυτής της πόλεως και της κοινωνίας της. Ύψιστη αρετή είναι η σοφία που αντλεί όλους τους ανθρώπινους νόμους από τον συμπαντικό νόμο. πρόκειται για τη φιλοσοφική αρετή που αντανακλά τη βαθμιαία πρόοδο της ηθικής σκέψης και εκπαιδευτικής συνείδησης σε παγκόσμια και πανανθρώπινα πλαίσια.

Η σταδιακή αυτή μετεξέλιξη θέτει τον οργανικό σύνδεσμο μεταξύ παράδοσης και νέας δημιουργίας ή αυθεντίας και πνευματικής ελευθερίας που τόσο δημιουργικά εμφάνισε ο ελληνικός πολιτισμός. Καθένας στηρίζεται στους προηγούμενους και με την τολμηρή κριτική του ελευθερία διατηρεί την παράδοση ανανεώνοντάς την στο δικό του παρόν. Καθώς περιπλανόμαστε στους αιώνες της ελληνικής ιστορίας, ολόκληρο το παρελθόν αναφαίνεται ως παρόν. Είναι η αργόσυρτη διάρκεια του Ελληνισμού κατά κάποιο τρόπο. Συνεπώς, η παιδεία δεν είναι απλώς η οικειοποίηση μιας πνευματικής κληρονομιάς αλλά και η δυνατότητα διαρκούς ανανέωσης και ζωντάνιας της στο εκάστοτε παρόν.

Ως ενιαίος πολιτισμός, η ελληνική παιδεία παραδόθηκε όχι μόνο στις μεταγενέστερες γενιές των Ελλήνων αλλά και σε άλλα έθνη τα οποία από την εποχή του Μεγάλου Αλεξάνδρου μιλούσαν την ελληνική γλώσσα και μετείχαν στην ελληνική πολιτιστική κληρονομιά. Πενήντα χρόνια πριν τον Αλέξανδρο ο Ισοκράτης εξέφραζε το οικουμενικό αυτό άνοιγμα του ελληνικού πολιτισμού: «οι μαθηταί (ημών) και των άλλων διδάσκαλοι γεγόνασι, και το των Ελλήνων όνομα πεποίηκε

μηκέτι του γένους, αλλά της διανοίας δοκεῖν εἶναι, και μάλλον Ἕλληνας καλεῖσθαι τους της παιδείσεως της ημετέρας ή τους της κοινής φύσεως μετέχοντας».

Ο Ελληνισμός κατέληξε να σημαίνει μία ολόκληρη περίοδο της αρχαίας ιστορίας. Μπορεί η αυτοκρατορία του Αλεξάνδρου να μην επέζησε, επέζησε όμως η ενοποίηση του κόσμου την οποία κατέστησε δυνατή ο οικουμενικός καταλύτης του ελληνικού πολιτισμού. Τη σημασία του κατενόησαν οι Ρωμαῖοι γι' αυτό και με ενθουσιασμό τον αποδέχθηκαν και τον χρησιμοποίησαν πλάι στην ισχύ τους. Δεν είναι όμως δυνατό να υπεισεέλθουμε τώρα στον τρόπο με τον οποίο αφομοίωσαν και στην ποιότητα με την οποία προσέλαβαν και διατήρησαν οι Λατίνοι το ελληνικό πνεύμα. Η πρόσληψη του ελληνικού πολιτισμού από τη Δύση έχει μιαν άλλη ιστορία και προοπτική απ' ότι είχε η ζωντανή συνέχειά του στον χώρο της καθ' ημάς Ανατολής.

Πράγματι η βυζαντινή κοινωνία ως εξελληνισμένη χριστιανική κοινότητα αποτελεί άμεση προέκταση της αρχαίας κοινωνίας. Οι ιστορικοί της Δύσης παραβλέπουν συνήθως το γεγονός αυτό, ότι δηλαδή ο ελληνικός λαός μας προσφέρει το μέσο να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη της σκέψης και του πολιτισμού του χωρίς καμιά διακοπή, από τα πρώτα φανερώματά της στην αρχαιότητα με τον Όμηρο ως τον 15^ο αιώνα μ.Χ. Συνήθως κάνουν λόγο για παρακμή του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού με την έναρξη της βυζαντινής περιόδου. Εκτός από τις ιδεολογικές προϋποθέσεις μιας τέτοιας αποσπασματικής θεώρησης, θα πρέπει να προσθέσουμε στα κίνητρα αυτά των δυτικών ερευνητών: μια βιβλιακή και απόμακρη προσέγγιση του βυζαντινού πολιτισμού. Τι είδους παρακμή είναι αυτή που διαρκεί χίλια και περισσότερα χρόνια; Βεβαίως στο Βυζάντιο, που προβάλλει στην ιστορία ως όψιμο στάδιο του Ελληνισμού, συντίθενται μαζί με την αρχαιοελληνική παράδοση, το ρωμαϊκό δίκαιο και η χριστιανική πίστη.

Από τη γόνιμη συνάντηση του Ελληνισμού με τον Χριστιανισμό θα προκύψει το οικοδόμημα του βυζαντινού πολιτισμού. Ο Ελληνισμός εκχριστιανίζεται σταδιακά, προσλαμβάνοντας μια εντελώς νέα σημασία, αυτήν της Ορθοδοξίας. Ο ειδωλολατρικός Ελληνισμός εξέπνευσε σταδιακά. Τα άλλα στοιχεία του ελληνικού πολιτισμού και κατεξοχήν η παιδεία «συγχωνεύονται» με τον Χριστιανισμό. Αυτό που διατηρήθηκε πραγματικά από τον αρχαίο κόσμο στον βυζαντινό μεσαίωνα ήταν η συνείδηση της υπεροχής της ελληνικής παιδείας. Η Καινή Διαθήκη γράφεται στην ελληνική που προσφέρει τη γλωσσική σάρκα της αλήθειας: η νέα πίστη διαδίδεται με

όχημα την ελληνική γλώσσα η θεολογία των Ελλήνων πατέρων προκύπτει από τη συνάντησή της με την ελληνική φιλοσοφία. Δίχως τη φιλοσοφική ορολογία των Ελλήνων παραμένει ανερμήνευτη η γένεση και συγκρότηση του ορθόδοξου δόγματος. Η ελληνική πόλις εμπνέει την κοινοτική οργάνωση της Εκκλησίας. Η αρχαιοελληνική δημοκρατία επιδρά στο συνοδικό της σύστημα. Η υμνογραφία και βυζαντινή λειτουργία συνεχίζει την παράδοση της τραγικής ποίησης και του ελληνικού θεάτρου. Η φιλοσοφία βρίσκει νέους δρόμους στην οντολογία των βυζαντινών. Η αρχιτεκτονική και η τέχνη της εικόνας αφορμώνται από την αισθητική της κλασικής και της ελληνοιστικής τέχνης, δίνοντας νέες λύσεις μέσα από την χριστιανική θέαση του κόσμου και του ανθρώπου. Τα παραπάνω, βέβαια, δεν έγιναν από τη μια στιγμή στην άλλη, σα μια παρθενογένεση. Επρόκειτο για μια μακρά συνθετική αλληλεπίδραση. Εκεί που εύκολα ορισμένοι βλέπουν απορρίψεις στοιχείων του ελληνικού πολιτισμού στο Βυζάντιο, ίσως θα ήταν ορθότερο να κάνουμε λόγο για ανανεωτικές μεταμορφώσεις. Το μόνο που έχει σημασία εδώ είναι η συνέχεια. Μια από τις σημαντικότερες αιτίες αυτής της συνέχειας είναι το γεγονός ότι στη βυζαντινή επικράτεια, όπως και κατά την ελληνοιστική περίοδο, ο Έλληνας δεν δρούσε μέσα σε ένα καθαρά ελληνικό πολιτικό-κρατικό πλαίσιο. Η αυτοκρατορία περιλάμβανε εκτεταμένα εδάφη που δεν ήταν ελληνικά και σε μερικά από αυτά δεν μιλούσαν καν η ελληνική γλώσσα. Το μεγάλο «πρόβλημα των εθνοτήτων» του βυζαντινού κράτους ανάγκαζε τους Έλληνες όπως ακριβώς πριν από αιώνες, να διατηρούν τη συνείδηση ότι, ως Έλληνες, ήσαν κάτι περισσότερο από τους άλλους λαούς, εξαιτίας του πολιτισμού και της παιδείας τους.

Ο κατεξοχήν Έλληνας είναι τώρα ο μορφωμένος Έλληνας, και η ελληνική αυτοσυνειδησία σ' αυτή την περίοδο είναι κατά κύριο λόγο μορφωτική συνείδηση. Το ένστικτο της αυτοσυντήρησης αρχικά και κατόπιν η αίσθηση της διαχρονικής του παράδοσης έσπρωχνε τον βυζαντινό Έλληνα να στηρίζεται ακόμη περισσότερο στον πολιτισμό και στην παιδεία του.

Λέγεται συχνά από δυτικούς λογίους ότι το Βυζάντιο απέρριψε την ελληνική φιλοσοφία και ότι κατά στάδια έχουμε αναγεννήσεις της ελληνικότητας, όταν κάποιοι βυζαντινοί λόγιοι σχολιάζουν πλατωνικά ή αριστοτελικά χειρόγραφα. Όμως μια τέτοια άνθηση και κινητικότητα δεν αποτελεί καμιά αναγέννηση, σα να υπήρχε, δηλαδή, παντελής απουσία των ελληνικών γραμμάτων και της ελληνικότητας και έρχεται μια απότομη κίνηση ως απελευθέρωση από τη βυζαντινή θεολογία, για να δώσει επιτέλους τους αγλαούς καρπούς μιας δημιουργικής γνώσης. Δεν είναι διόλου

ελληνικότητα η μετάπλαση της φιλοσοφικής γλώσσας σε άλλες δημιουργικές μορφές μέσω της θεολογίας; Δεν ανακαλύπτουμε την εκπληκτική συνέχεια της αρχαιοελληνικής γνωσιολογίας και τη μεταμόρφωση της οντολογίας στους Καππαδόκες, στο Διονύσιο Αρεοπαγίτη, τον Μάξιμο Ομολογητή, τον Γρηγόριο Παλαμά; Θα έχουμε παρακάτω τη δυνατότητα να δούμε πιο λεπτομερειακά στοιχεία για τα παραπάνω.

Στο Βυζάντιο δεν έπαψαν ποτέ να μιλούν ελληνικά και τα έργα της αρχαίας Ελλάδας δεν σταμάτησαν ποτέ να αντιγράφονται, να σχολιάζονται και να τροφοδοτούν τη διδασκαλία. Ο Όμηρος και η Βίβλος ήταν το αλφαβητάρι για ό,τι θα ονομάζαμε σήμερα πρώτη βαθμίδα στην εκπαίδευση. Σε όλη τη βυζαντινή ιστορία η ύλη και ο τρόπος της διδασκαλίας έμεινε όπως ήταν και πρωτύτερα τόσο στο σχολικό όσο και στο ανώτερο πανεπιστημιακό επίπεδό της. Γίνεται όμως παιδεία εν Χριστώ. Συνεχίζοντας την κλασική παράδοση, το έργο της εξυφαίνεται στην αποκάλυψη και συγκρότηση της εικόνας του ανθρώπου στην πληρότητα της αλήθειας του τόσο σε προσωπικό όσο και σε κοινωνικό και συμπαντικό πλαίσιο. Μόνο που τώρα το μέτρο της αλήθειας του ανθρώπου δεν είναι τόσο το κάλλος, η λογική αρμονία και η ανάγκη της απρόσωπης πάνω στον άνθρωπο φύσης, αλλά το κάλλος, η αλήθεια και ο μανικός έρωσ του Τριαδικού, δηλαδή, προσωπικού Θεού. Ο ρόλος της παιδείας συνεχίζει να κείται πέρα από μιαν απλή πολιτιστική επινόηση ή κοινωνική «κατηγορία» και συνιστά ελπίδα και πάλη για την «καλή αλλοίωση» του ανθρώπου. Η φιλοσοφία τώρα λέγεται και φιλοκαλία, ο όντως φιλόσοφος είναι ο άγιος.

Ιδιωτικοί διδάσκαλοι, μοναχοί παιδαγωγοί, μοναστηριακές σχολές και βιβλιοθήκες, ιδιωτικές, πατριαρχικές και αυτοκρατορικές σχολές υπάρχουν παντού από τον 4^ο ως τον 14^ο αιώνα, δηλαδή από την περίοδο των Καππαδοκών ως την παλαιολόγεια αναγέννηση στις παραμονές της κατάρρευσης. Μέχρι και σήμερα οι πολλαπλώς ληλατημένες μοναστηριακές βιβλιοθήκες με τους χειρόγραφους κώδικές τους μαρτυρούν τη διαχρονική καλλιέργεια των ελληνικών γραμμάτων στο Βυζάντιο.

Για τους αρχαίους Έλληνες το όνομα *Έλληνες* σήμαινε *πολιτισμένους ανθρώπους*, σε αντίθεση με τους *βαρβάρους*. Για τους Έλληνες της βυζαντινής περιόδου το όνομα αυτό σήμαινε τους *ειδωλολάτρες* σε αντιδιαστολή με τους *χριστιανούς*. Πρόκειται για μιαν αντίθεση που κληρονομήθηκε από τους πρώτους χρόνους της Εκκλησίας, όταν η τελευταία βρέθηκε αντιμέτωπη με την ειδωλολατρεία κατά την περίοδο των διωγμών. Έλληνας ήταν τότε και ο Ρωμαίος και ο Αιγύπτιος

και ο ασιανός ειδωλολάτρης. Ο Ελληνισμός ως ειδωλολατρεία πέθανε στο Βυζάντιο και ανασυστήθηκε στις οικουμενικές διαστάσεις της Ορθοδοξίας. Έτσι, οι Έλληνες του Βυζαντίου κατόρθωσαν την οργανική συνέχεια και δημιουργική ανακαίνιση του ελληνικού πολιτισμού. Αρνήθηκαν τον τίτλο του Έλληνα, καταδικάζοντας την αρχαιοελληνική θρησκεία και εν μέρει την φιλοσοφία, προσλαμβάνοντας κριτικά την γνωσιολογία, δηλαδή, και απορρίπτοντας την οντολογία.

Ας δούμε επιγραμματικά τις αλλαγές αυτές στο επίπεδο της οντολογίας. Πρώτα – πρώτα η ύπαρξη του Θεού είναι προσωπική, δεν προκαθορίζεται από καμία κοσμολογική ανάγκη ούτε ακόμη από την ίδια την ουσία του να υπάρχει ως άκτιστο πρόσωπο, δηλαδή, υπαρκτικό γεγονός ελευθερίας. Η ελευθερία του Προσώπου του δίνει υπόσταση στη θεϊκή φύση του κατά τρόπο πραγματικό και συγκεκριμένο. Η βούληση του Τριαδικού Θεού δημιουργεί εκ του *μη όντος* (εκ του μηδενός) και δίνει ύπαρξη στα όντα και στην κτίση. Ο κόσμος και ο άνθρωπος δεν είναι τυχαίο ατύχημα αλλά το αποτέλεσμα της προσωπικής ενέργειας, της αγάπης και ελευθερίας του Θεού. Το κτιστό αυτό αποτέλεσμα δεν αυτονομείται, ο κόσμος και ο άνθρωπος δεν εκλαμβάνονται ως αυτοσκοπός έτσι όπως κινούνται στα πλαίσια της φθοράς και του θανάτου. Μέσα από τη δική του ελευθερία, το κτιστό, ο κόσμος και ο άνθρωπος, καλείται να μετάσχει, να ενωθεί με τον άκτιστο Θεό, να κοινωνήσει σε μία ζωή ελεύθερη από τους περιορισμούς του χώρου και του χρόνου, από τη φθορά και τον θάνατο.

Η ανάλυση της συμβολής των Ελλήνων Πατέρων της Εκκλησίας, με πρωτοκορυφαίους τους Τρεις Ιεράρχες, στη φιλοσοφία και στον πολιτισμό με το νέο περιεχόμενο που έδωσαν στην έννοια του *προσώπου* ξεφεύγει από τα όρια αυτού του δοκιμίου. Ωστόσο, ας σημειώσουμε μονάχα ότι η προσωποκεντρική οντολογία της πατερικής σκέψης είναι κατεξοχήν σχεσιοδυναμική: το πρόσωπο και οι ενέργειες του προσώπου δεν είναι δυνατό να εκδηλώνονται παρά μόνο στο πλαίσιο μιας σχέσης, ενός γεγονότος κοινωνίας. Γι' αυτό και η γνώση είναι ερωτικό κατόρθωμα, κατόρθωμα αγαπητικής και ασκητικής αυθυπέμβασης και όχι χρησιμοθηρικής καθυπόταξης των άλλων προσώπων, των πραγμάτων αλλά και ολόκληρης της δημιουργίας.

Το ανθρωποείδωλο της παιδείας, όπως αυτή διαμορφώθηκε κατά τη βυζαντινή περίοδο, στηρίζονταν σε μια εκλεκτική, δημιουργική και ισόρροπη εναρμόνιση της αρχαίας ελληνικής παράδοσης με τη θεολογική πληρότητα της ορθόδοξης θεώρησης για τον κόσμο και τον άνθρωπο. Ο ειδωλολατρικός Ελληνισμός

χάθηκε ανεπιστρεπτί. Η Ορθοδοξία των Ελλήνων Πατέρων της Εκκλησίας κέρδισε το μέλλον του Ελληνισμού, γιατί δεν ήταν αντιγραφή, δίχως κατανόηση, όπως συνέβη στη Δύση, δηλαδή επιστροφή, αλλά δημιουργική σύνθεση. Το Βυζάντιο δεν συντήρησε απλώς τα κείμενα και τη γλώσσα της αρχαιοελληνικής παράδοσης αλλά συνέχισε, προχώρησε και ανανοηματοδότησε τους κλασικούς δρόμους στη σκέψη, την τέχνη και τη ζωή.

Η ελληνική αντίληψη για την αλήθεια και τη γνώση της αλήθειας συνεχίζεται αναβαπτισμένη σε όλη τη βυζαντινή περίοδο. Ο Χρήστος Γιανναράς θεωρεί ότι η ταύτιση του *αληθεύειν* με το *κοινωνείν* είναι το κριτήριο εκείνο, δίχως το οποίο «είναι αδύνατο να κατανοήσουμε το πώς λειτούργησε ο ελληνικός βίος από τον 5^ο π.Χ., ως τον 15^ο μ.Χ. αιώνα». Αυτή η δυναμική γνωσιολογία θα γίνει η γέφυρα για τη συνάντηση του Ελληνισμού με τον Χριστιανισμό. Οι Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας, ενώ απορρίπτουν ριζικά την αρχαιοελληνική οντολογία (αιωνιότητα του κόσμου, αναγκαιοκρατία, ταύτιση Θεού και κόσμου, μετενσωμάτωση, αιώνια ανακύκληση των όντων και της ιστορίας κλπ.) εντούτοις προσλαμβάνουν και υιοθετούν την αρχαιοελληνική γνωσιολογία, προεκτείνοντας δημιουργικά τον ίδιο ελληνικό φιλοσοφικό λόγο. Μέσα σε αυτό το περιρρέον κλίμα, για τους βυζαντινούς Έλληνες ή καλύτερα Ρωμιούς, ο Χριστιανισμός δεν αποτελούσε πνευματική ασυνέχεια, αλλά ελληνική πνευματική πρόταση της ορθόδοξης πίστης της Εκκλησίας. Έκτοτε, ο δρόμος προς την αρχαία Ελλάδα περνούσε μέσω της Ορθοδοξίας. Και τούτο διότι καμία επιστροφή δεν δημιουργεί ταυτότητα πνευματική, αν είναι απλώς επιστροφή στο παρελθόν. Ο Ιουλιανός απέτυχε όπως και ο Πλήθων ο Γεμιστός και μαζί τους και η ελληνική ταυτότητα που ήθελαν να αναστήσουν, γιατί πήραν απλώς τον ιδεολογικό και ρομαντικό δρόμο της επιστροφής στις μορφές και τα φαντάσματα του παρελθόντος.

Η ορθόδοξη θεώρηση που γονιμοποίησε έναν ολόκληρο πολιτισμό, τον πολιτισμό και την περιρρέουσα ατμόσφαιρα του Βυζαντίου, διαφοροποιείται ριζικά σε όλα τα παραπάνω από τη χριστιανική Δύση, γιατί προσέλαβε και αφομοίωσε διαφορετικά τον αρχαιοελληνικό πολιτισμό, οργανικά και συνθετικά και όχι αντιγραφικά, αποσπασματικά και χρησιμοθηρικά. Ωστόσο το Βυζάντιο αντιμετώπισθηκε αρνητικά από την ευρωπαϊκή διάνοηση του Διαφωτισμού στην οποία καταχωρήθηκε ως δεισιδαίμων, ως ένας σκοτεινός μεσαιώνας ανατολικού τύπου, ανάξιος προσοχής και ανάλυσης. Η υποτίμηση αυτή του βυζαντινού κόσμου

και πολιτισμού μετακενώθηκε και στον νεοελληνικό Διαφωτισμό, που διαπότισε τις επιλογές και τους προσανατολισμούς της νεοελληνικής παιδείας ως τα σήμερα.

Τον χιλιόχρονο οικουμενικό πολιτισμό του ελληνικού Βυζαντίου καθώς και το μορφωτικό ιδεώδες του συνέχισε η Εκκλησία και μετά την άλωση και τη φυγή των περισσοτέρων λογίων στη Δύση. Τα πενιχρά και υποτυπώδη μέσα κατά την Τουρκοκρατία αλλά και οι νέες συνθήκες που εν τω μεταξύ διαμορφώθηκαν δεν ευνοούσαν σαφώς ψευδαισθήσεις. Γι' αυτό και κάθε σύγκριση με τα αντίστοιχα συστήματα της δυτικής Ευρώπης κρίνεται το λιγότερο αντιιδεοντολογική.

Οι σύντομες αυτές νύξεις δεν αποτελούν παρά ορισμένες αφετηριακές επισημάνσεις, πέρα από οποιαδήποτε ιδεολογική τάση ενός κακώς εννοούμενου χριστιανορθόδοξου ελληνοκεντρισμού, για να προσεγγίσουμε τα ουσιώδη της ιδιοπροσωπίας και παράδοσής μας ως προϋποθέσεις για να μπολιάσουμε το ιστορικό μας παρελθόν με τις προκλήσεις του παρόντος και του μέλλοντος.

Με τους προσανατολισμούς αυτούς που επιχειρήσαμε να σκιαγραφήσουμε, η παιδεία ούτε αρχίζει ούτε είναι δυνατό να τερματίζεται στο πλαίσιο μιας συμβατικής σχολικής αγωγής. Αφορά ολόκληρο το φάσμα του κοινωνικού βίου και ως βίωμα διαχρονικό εκδηλώνεται στις ποικίλες εκδηλώσεις του.

Στο ζήτημα της παιδείας εμείς οι σύγχρονοι Έλληνες μοιάζουμε να τα έχουμε χαμένα, εδώ στον τόπο που γεννήθηκε η παιδεία και ο πολιτισμός. Η παιδεία στις μέρες μας βρίσκεται σε μεγάλη απόσταση από τις παραπάνω διαπιστώσεις και η κρίση της είναι τόσο οξεία ώστε δίκαια θεωρήθηκε από τον Ευάγγελο Παπανούτσο ως το κατεξοχήν πρόβλημά μας. Το πρόβλημα της παιδείας όπως παρουσιάζεται στη χώρα μας είναι ανάγκη να το δούμε κριτικά μέσα από τις επιλογές και τους ιδεολογικούς προσανατολισμούς του νεοελληνικού κράτους.

Η παιδεία στον Νεότερο Ελληνισμό χαρακτηρίζεται από μια διχασμένη προσωπικότητα και από παντελή έλλειψη ταυτότητας. Αλλωστε η κρίση της δεν είναι ένα απομονωμένο σύμπτωμα από σύνολη την κοινωνική μας ζωή. Αντίθετα, τέμνει το πρόβλημα της ιδιοπροσωπίας και πολιτιστικής ταυτότητας του Νέου Ελληνισμού. Χρειάζεται, λοιπόν, μια απομυθοποίηση της κρίσης και της συμπτωματολογίας της.

Η φυσιογνωμία του Νεότερου Ελληνισμού προετοιμάσθηκε μέσα από την αργόσυρτη ιστορική πορεία μας στους τελευταίους αιώνες του Βυζαντίου. Διαμορφώθηκε, όμως, κυρίως μετά την άλωση, κατά τη μακρά περίοδο της Τουρκοκρατίας.

Δύο ασυμφιλίωτοι μύθοι αναδύονται και διαλεκτικά εξυφαίνονται έκτοτε τα χαρακτηριστικά της νεοελληνικής ταυτότητας. Ο μύθος της ελληνικότητας οραματιζόταν την ανασύσταση του Ελληνισμού μέσα από την αναβίωση των κλασικών χρόνων. Ο μύθος της βυζαντινής οικουμενικότητας προσδοκούσε τη συνέχεια του βίου και των πεπρωμένων της χριστιανικής αυτοκρατορίας. Μετά την άλωση, ωστόσο, ενεργοποιήθηκε και λειτούργησε ρεαλιστικά ο βυζαντινός μύθος της ρωμιοσύνης που ένωσε τους ορθόδοξους λαούς υπό το οικουμενικό πατριαρχείο σε μια άλλη, οθωμανική αυτή τη φορά, αυτοκρατορία. Ο μύθος αυτός που παρέλαβε και συντήρησε η Εκκλησία, διέσωσε μια συμπαγή αυτοσυνειδησία στους σκοτεινούς αιώνες της δουλείας. Ωστόσο, ο αγνοημένος μύθος της ελληνικότητας που εισήγαγε ο Πλήθων τον 15^ο αι. θα επανακάμψει αιώνες αργότερα. Φιλτραρισμένος αυτή τη φορά από την Αναγέννηση και τον Διαφωτισμό, θα πάρει την ιστορική του ρεβάνς έναντι του άλλου.

Κατά την περίοδο του 18^{ου}-19^{ου} αι., ο μύθος της ελληνικότητας προτάσσεται και λειτουργεί αποτελεσματικά στις νέες ιστορικές και πολιτικές συνθήκες. Αντίθετα, ο βυζαντινός περιθωριοποιείται, αφού προηγουμένως δανείζει πολλά από τα στοιχεία που τον συγκροτούν για τον εμπλουτισμό του μύθου της αρχαιοελληνικής αναβίωσης. Τα στοιχεία αυτά τροφοδοτούν έκτοτε αντινομικά τα οράματα και τους μετασχηματισμούς της Μεγάλης Ιδέας. Ο κύκλος των αντιθέσεων της νεοελληνικής ιδεολογίας είχε ήδη αρχίσει.

Πράγματι, οι ρίζες της παθολογίας αυτής βρίσκονται στην οξύτατη προβληματική που απασχόλησε τον νεώτερο Ελληνισμό κυρίως από τον δέκατο όγδοο αιώνα και συνεχίζει έστω και με ποικίλες παραλλαγές και μεταλλάξεις να απασχολεί την εποχή μας, γιατί η προβληματική αυτή συνδέεται άρρηκτα με τη σκοποθέτηση και το περιεχόμενο της παρεχόμενης στα εκπαιδευτικά ιδρύματα αγωγής. Τον δέκατο όγδοο αιώνα ο νεοελληνικός Διαφωτισμός, μεταφέροντας προβλήματα, αναζητήσεις και απόψεις από τον χώρο της Ευρωπαϊκής Δύσης, έθεσε το ερώτημα για το ανθρωποειδωλό της εθνικής παιδείας, ως αμφισβήτηση για την πληρότητα του μέχρι τότε καθιερωμένου προτύπου.

Μέχρι τότε η παιδεία, από την ύστερη βυζαντινή περίοδο ως την Τουρκοκρατία, στηρίχθηκε βασικά και ουσιαστικά στο θεσμό της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Κανένας άλλος καθεστωτικός φορέας δεν διεκδίκησε ούτε ανέλαβε τη σφαιρική κάλυψη του ευαίσθητου χώρου της παιδείας. Ούτε η πολιτεία στο Βυζάντιο, ούτε η κοινοτική αυτοδιοίκηση κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο της Τουρκοκρατίας.

Αυτονόμη ήταν η μέριμνα της Εκκλησίας, ως ποιμαντική ευθύνη, για την οργάνωση και λειτουργία της παιδείας. Τούτο συνέβη δίχως να διεκδικήσει την κατάκτηση του χώρου της παιδείας από άλλους καθεστωτικούς φορείς. Έτσι διατήρησε άσβεστα την εθνική γλώσσα, κληρονομιά και αυτοσυνειδησία της Ρωμοσύνης και του Ελληνισμού, όπου αυτός υπήρχε.

Τα πράγματα αλλάζουν ριζικά με την απελευθέρωση του 1821. Μέχρι σήμερα, η νεοελληνική παιδεία, όπως και κάθε πτυχή της ζωής του σύγχρονου ελλαδικού κράτους (πολιτική, οικονομική, κοινωνική, πολιτιστική και θρησκευτική) δεν είναι δυνατό να κατανοηθεί με πληρότητα, αν δεν εξετασθεί μέσα από το πρίσμα της εξάρτησης της χώρας μας από κέντρα των δυτικών κοινωνιών.

Στο νεοσύστατο κράτος, ο διάλογος για τον επαναπροσδιορισμό της πνευματικής ταυτότητας των Ελλήνων στις νέες συνθήκες έγινε ουσιαστικά ανάμεσα σε δύο καιρίους άξονες του Νέου Ελληνισμού. Πρόκειται για το κίνημα του νεοελληνικού Διαφωτισμού και τους εκπροσώπους της ορθόδοξης παράδοσης. Οι δύο αυτές δυνάμεις, καθώς μετεξελίσσονται μέσα στη ροή του χρόνου, συνιστούν τις βάσεις της νεοελληνικής ιδιοπροσωπίας.

Οι ιστορικοί συνηθίζουν να αντιθέτουν τους δύο αυτούς παράγοντες μέσα από το γνωστό σχήμα της *προόδου* και της *συντήρησης*. Στην πραγματικότητα, όμως, πίσω από τη διαμάχη αυτή προβάλλει καταθλιπτικά το τραγικό προσωπείο της αλλοτρίωσης, της εξάρτησης και της κρίσης του Νεώτερου Ελληνισμού. Τόσο οι οπαδοί του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού όσο και η παράταξη των φερόμενων ως «παραδοσιακών», συνιστούν περιπτώσεις εκδυτικισμένων λογίων που μεταφέρουν άκριτα και μεταπρατικά στην Ελλάδα τις ιδεολογικές αντιθέσεις της Ευρώπης. Η χώρα αυτή υπήρξε κάποτε λίκνο ενός πολιτισμού, που ανθούσε πλέον στη Δυτική Ευρώπη. Οι σύγχρονοι ελληνόφωνοι κάτοικοί της ως φυλετικοί απόγονοι των ένδοξων Ελλήνων έπρεπε τώρα να επαναπροσλάβουν την αρχαία κληρονομιά ως «μετακένωση» των εξ Ευρώπης φώτων.

Σύμπας ο νεοελληνικός βίος και πολιτισμός στο σύγχρονο κράτος προσπάθησε να οργανωθεί «κατά τον ευρωπαϊκόν πρότυπον», παραμερίζοντας ή και αλλοιώνοντας καιρία την ορθόδοξη παράδοση του λαού. Η ελληνικότητα του επίσημου κράτους δεν αποτελούσε μια *φυσική* και *ιστορική* συνέχεια παρά ένα ρομαντικό ιδεολόγημα που μεταφυτεύθηκε από τη Δύση. Οι περιπέτειες και τα οράματα του ιδεολογήματος αυτού γνώρισαν αλλεπάλληλες μεταλλάξεις και στις μέρες μας αναδιπλώθηκαν σε λογοτεχνικές μονιές της εσωστρέφειας, αφήνοντας

αδιάφορο τον μέσο νεοέλληνα που αφιονίζεται από τον πολιτισμό της κατανάλωσης και της τηλεοπτικής ψευδαίσθησης. Κι ενώ η ελληνική κοινωνία προσανατολίζεται στο αναπτυξιακό όραμά της, η επίσημη ελλαδική Εκκλησία, υποταγμένη εξ αρχής στον κρατικό φορέα, είτε ηθικολογεί είτε ρητορεύει για τα ιδεώδη του εθνικού βίου, ανατροφοδοτώντας ανεπίγνωστα τους νεοέλληνες με τις παλαιές ιδέες του Διαφωτισμού. Επιμένοντας σε ένα ρόλο που δεν της ανήκει πλέον, η επίσημη Εκκλησία στις μέρες μας φωνασκεί δίχως αποτέλεσμα και ταυτίζεται με μια μερίδα των νεοελλήνων. Αλλά και ο όψιμος ιακωβινισμός των λεγόμενων εκσυγχρονιστών αγνοεί ανιστόρητα ότι η πνευματική ταυτότητα του νεοέλληνα είναι οργανικά συνυφασμένη με την Ορθοδοξία. Είναι άλλο πράγμα το πλαστό ιδεολόγημα της ελληνοχριστιανικής ταυτότητας από τη φυσική ελληνικότητα που διέσωσε η ορθόδοξη παράδοση.

Η αρχαιολατρία, η αντίθεση της λόγιας παράδοσης και του δημοτικισμού, οι εθνικές τραγωδίες και ο διχασμός, η πόλωση του πολιτικού βίου, η μειονεξία και οι εξαρτήσεις έναντι της Δύσης, η αντιπαράθεση μεταξύ παράδοσης και εκσυγχρονισμού, οι αλλεπάλληλες εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις, μαρτυρούν τη βαθύτατη και διαχρονική κρίση ταυτότητας της ελληνικής παιδείας. Στην Ελλάδα του σήμερα ο κύκλος που άνοιξε με την εθνικιστική και μεγαλοϊδεατική ιδεολογία τείνει να κλείσει με το εισαγόμενο εθνομηδενιστικό ιδεολόγημα της παγκοσμιοποίησης.

Με την ένταξή μας στην περιφέρεια του συστήματος ανάπτυξης της Δύσεως, αρχίζει σταδιακά και η διείσδυση του ξένου παράγοντα. Με την προστασία του, η δική μας εξάρτηση εκφράζεται πλέον με την υπανάπτυξη στον οικονομικό τομέα (μεταπρατισμός) και στην υποτέλεια στον πολιτικό. Η εξάρτησή μας ολοκληρώνεται και πνευματικά στον ευαίσθητο πολιτιστικό χώρο, ειδικότερα όμως στο νευραλγικό τομέα της παιδείας.

Με το δυτικό διαφωτισμό, οικειοποιηθήκαμε ξένους προσανατολισμούς προς την παράδοσή μας. Η σχολαστική φιλοσοφία του δυτικού Μεσαίωνα έδωσε τη θέση της στην κοσμολογική θεά της Αναγέννησης και στον ηθικοκρατικό στοχασμό του Δεισμού. Από τον 17^ο αιώνα ο λογοκρατικός σκεπτικισμός (R. Descartes) δρομολόγησε μια μηχανοκρατική αντίληψη για την ύλη και τον κόσμο, απαλλαγμένη από τις θεοκρατικές και ιεροκρατικές αντιλήψεις της σχολαστικής φιλοσοφίας. Η αυτονόμηση του κόσμου και του ανθρώπου από κάθε υπερβατική αυθεντία οδήγησε τελικά στον θεοκρατικό αθεϊσμό του δυτικοευρωπαϊκού Διαφωτισμού. Εξουδετερώνοντας την αναγκαιότητα της Εκκλησίας και τα παλαιά πρότυπα

παιδείας, ο δυτικοευρωπαϊκός Διαφωτισμός δημιούργησε ένα νέο ανθρωποείδωλο, τον αυτόνομο άνθρωπο για τη μορφοποίηση του οποίου η αποκλειστική ευθύνη ανατέθηκε στην παιδεία.

Αν και μετριασμένες, οι αντιλήψεις αυτές σημάδεψαν τον νεοελληνικό Διαφωτισμό, διαμορφώνοντας ένα βαθύ χάσμα μεταξύ των παραδοσιακών και των διαφωτιστών φθάνοντας πολλές φορές σε ανεπίτρεπτα επίπεδα εμπάθειας και συκοφαντίας. Το κυριότερο όμως, είναι ότι η συνάντηση της παραδοσιακής παιδείας με τις νέες ιδέες του Διαφωτισμού, προκάλεσε σοβαρά προβλήματα προσανατολισμού του εκπαιδευτικού συστήματος.

Ωστόσο, η πολυμορφία των εκφράσεων του δυτικοευρωπαϊκού Διαφωτισμού θα μπορούσε να είχε προσφέρει στους οραματιστές μιας εθνικής εκπαιδευτικής αναγεννήσεως - στις νέες συνθήκες της ανεξαρτησίας - πολλές εναλλακτικές δυνατότητες πρόσληψης και δημιουργικής αφομοίωσης των νέων ιδεών και συνάμα σύνθεσης και προσαρμογής με τις ευαισθησίες και τα παραδοσιακά κριτήρια του Ελληνισμού. Από τότε μέχρι τις αλλεπάλληλες «τεχνοκρατικές» μεταρρυθμίσεις των φωταδιστών Ελλήνων παιδαγωγών, η επιλογή ή η σύνθεση μεταξύ του νέου και του παραδοσιακού δεν επιτεύχθηκε ποτέ. Προτιμούμε να ακολουθούμε άκριτα τις δοκιμασμένες ή μη συνταγές ξένων προτύπων, προωθώντας τον λεγόμενο εκσυγχρονισμό της παιδείας.

Υφίσταται πάντως ένα χαρακτηριστικό παράδοξο. Η νεοελληνική εκπαίδευση από την κατώτερη ως την ανώτατη βαθμίδα της είχε μέχρι πρότινος ως βάση μια άγωνα αρχαιολατρεία. Προβάλλοντας το κλασικό ιδεώδες, δίχως ίχνος από τους Πατέρες της Εκκλησίας ή τους Βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς συγγραφείς στα προγράμματα διδασκαλίας, ο νεοέλληνας αποκόβονταν ηθελημένα από τα βυζαντινά του ριζώματα. Μάθαινε να καυχιέται για τους αρχαίους προγόνους του, αλλά δεν μπορούσε να τους συνδέσει με το άμεσο παρελθόν ή με το παρόν του. Στο Σχολείο μάθαινε ότι ο Ελληνισμός είναι ο κλασικός Ελληνισμός αλλά στην καθημερινή ζωή του που άρχιζε από το παραμύθι για τον μαρμαρωμένο Βασιλιά και περνούσε μέσα από το Βυζαντινό εικόνισμα και τις τελετές της Εκκλησίας ή από το δημοτικό τραγούδι ως το ρεμπέτικο και λαϊκό, τραγουδώντας τους καημούς της φτώχειας, της άπονης ζωής, της αδικίας, της ξενιτιάς, του έρωτα και του θανάτου, ζούσε σε έναν

άλλο κόσμο. Αυτός ο «άλλος κόσμος» ήταν η φυσική ελληνικότητά του· ο κόσμος της παιδείας ήταν μια ελληνικότητα πλαστή, διανοητική και χωρίς υπαρξιακές ρίζες.

Αυτός ο διχασμός στην ιδιοπροσωπία του νεοέλληνα φαίνεται ακόμη πιο έντονα, όταν οι μεταπολιτευτικές μεταρρυθμίσεις επεδίωξαν να συνδέσουν την εκπαίδευση με τις γραφειοκρατικές ανάγκες της διοίκησης των βιομηχανιών και των επιχειρήσεων, επιβάλλοντας αμετάκλητα στον χώρο μας την ευρωπαϊκή αντίληψη και σκέψη. Παρά την κρίση της παιδείας που μαστίζει τις βιομηχανικές χώρες, ο νομοθέτης μας στράφηκε με τυφλή εμπιστοσύνη στα συστήματά τους και συνεπώς στην πάγια πρακτική του νεωτερικού Ελληνισμού τα αντέγραψε, χωρίς να υποβληθεί στον κόπο να σκεφθεί, αν ταιριάζουν με τον ψυχισμό και την πνευματική παράδοση των νεοελλήνων, οι οποίοι διαφέρουν ουσιωδώς από τον άνθρωπο της Δύσης. Διαφέρουμε στο αίσθημα, στη μουσική έκφραση, στον έρωτα της θεωρίας, στην ατίθαση ατομικότητά μας, στο φιλότιμο...

Έτσι μετατρέψαμε τελεσίδικα την πατροπαράδοτη Παιδεία μας σε «εκπαίδευση», όπου η γνώση λειτουργεί κυρίως ως ξένη εκμάθηση, συγκέντρωση πληροφοριών, στείρα απομνημόνευση μια καλοστημένη μηχανή, όπου δεν υπάρχει συλλειτουργία στο μυστήριο της γνώσης, αλλά λατρεία της πληροφορήσης. Η σύγχρονη παιδεία μας από το Δημοτικό ως το Πανεπιστήμιο, με ενδιάμεσο σταθμό το «θεσμό» των φροντιστηρίων (!), εξαντλείται φανερά στην άχαρη γυμναστική της διάνοιας για την αποθήκευση του γνωστικού υλικού.

Το καταναλωτικό πρότυπο που δημιουργεί στον μαθητή την αυταπάτη ότι με τον άγονο ενημερωτισμό αποκομίζει ατομική αυτάρκεια και επαγγελματική ευδοκίμηση, το ίδιο πρότυπο που παράγει τον στυγνό γραφειοκράτη, τον τεχνοκράτη επιστήμονα, τον καιροσκόπο και εκμεταλλευτή επιχειρηματία, προκαλεί κρίση ταυτότητας στον νέο με συνέπειες από την τέλεια αδιαφορία ως την ψυχολογική κατάπτωση για βαθμοθηρικούς λόγους ή την απάθεια, την πλήξη και την ανία, γιατί δεν βρίσκει νόημα σε μια προσπάθεια, που στενεύει τον ορίζοντά του στο εισόδημα.

Αν η εκπαίδευση ενός έθνους καθρεφτίζει την πνευματική του κατάσταση τότε το συμπέρασμα μας δεν είναι καθόλου αισιόδοξο. Αφού πρώτα αποκοπήκαμε από τις βυζαντινές καταβολές της ελληνικότητάς μας, πραγματοποιώντας ένα ανιστόρητο άλμα στο νεφελώδες και ρομαντικό κατασκεύασμα της κλασικής

αρχαιότητας, ύστερα μεταβάλαμε σε αρχαιολογία και διατηρητέα γραφικότητα τη δική μας παράδοση και κληρονομιά. Το πείραμα μιας ελληνικότητας δίχως Ορθοδοξία που έγινε στη νεοελληνική εκπαίδευση απέτυχε και την αποτυχία του την μαρτυρεί η αναζήτηση πολλών προφητικών φωνών του καιρού μας (Σεφέρης, Θεοτοκάς, Ελύτης, Τσαρούχης, Λορεντζάτος, Γιανναράς), η μουσική, η ποίηση, η τέχνη που μένουν ακόμη έξω από τις εκπαιδευτικές παλινωδίες και τους πειραματισμούς.

Κι αφού η στείρα και ανέξοδη προγονοπληξία, που επιτείνει το αίσθημα της εθνικής μας μοναξιάς και μειονεξίας, δεν έχει πέραση στη νέα τάξη πραγμάτων, την απορρίψαμε κι αυτήν θαμπωμένοι τώρα πιο δυνατά όχι από τα πνευματικά αλλά από τα ηλεκτρονικά φώτα της Δύσης, από το όραμα της οικονομικής ανάπτυξης, της σύγκλισης, του εκσυγχρονισμού.

Είναι τραγική, πλέον, η διαπίστωση ότι τα τελευταία χρόνια η νεοελληνική κοινωνία αποδέχεται παθητικά, δίχως δημιουργικά αντισώματα, μιαν επικίνδυνη διάβρωση από τον σύγχρονο ιμπεριαλισμό, τον «πολιτισμό» της κατανάλωσης.

Ένα καλοστημένο πλέγμα από θεάματα, ακροάματα, μορφές ψυχαγωγίας και πρότυπα ζωής που προβάλλονται και επιβάλλονται σα φανταχτερές επιφάνειες από την τηλεοπτική οθόνη, τείνουν να κλονίσουν την εμπιστοσύνη του λαού στον εαυτό του, να αδυνατίσουν την ιστορική του μνήμη, να ναρκώσουν το πνεύμα της ανεξαρτησίας, που θεμελιώνεται στη συνείδηση της πνευματικής του ιδιοπροσωπίας.

Η κοινωνία μας βιώνει σήμερα τον υπαρξιακό αποπροσανατολισμό του Ελληνισμού και την συνακόλουθη κρίση ταυτότητας. Μέσα σ' αυτά τα πλαίσια ο ρόλος της σύγχρονης παιδείας παρακολουθεί τη μειονεξία των νεοελλήνων απέναντι στην τεχνοκρατική Δύση και στον πολιτισμό της. Το παλιό πρότυπο του Διαφωτισμού, ο ατομιστής και αυτόνομος άνθρωπος αναπροσαρμόστηκε στην σύγχρονη εκπαίδευση που στοχεύει στην απόκτηση τυπικών προσόντων, στον ενημερωτισμό, στην εξειδίκευση και επαγγελματική αποκατάσταση. Έγινε εκπαίδευση καταναλωτών, ανυποψίαστη για τα θεμελιώδη της ύπαρξης και της ζωής που κοινωνούνται μέσω της παιδείας. Έγινε αγωγή που στην καλύτερη περίπτωση εκπαιδεύει υπαλλήλους ή ψυχρούς τεχνοκράτες. Μία αγωγή που εξαντλείται στην «επαγγελματική αποκατάσταση» δεν μπορεί να αποβλέπει στην ελευθερία, δεν μπορεί να θέτει ως προτεραιότητα την αλήθεια και τη ζωή. Μια αγωγή ξερών γνώσεων δεν οδηγεί στην αντίληψη για τη ζωή ως σχέση και ως κοινωνία, ως άσκηση και αυτογνωσία.

Στη ροή αυτού του βίαιου ρεύματος θα πρέπει να αντισταθούμε. Ίσως, όχι πλέον με τεχνοκρατικές εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις αλλά με ριζικούς επαναπροσδιορισμούς της ελληνικής παιδείας, συνδέοντάς την με την παράδοση αυτού του τόπου, τη σύγχρονη ζωή και τις πολύπλευρες εκδηλώσεις της. Ποιο είμαστε, πού σκοπεύουμε, τι επιδιώκουμε τελικά σα λαός : την οικονομική ανάπτυξη και μόνο, τον όποιο εξευρωπαϊσμό, την παιδεία σαν αυτοσκοπό! Ποια μέτρα ποιότητας έχουμε για τη ζωή και τον κοινό μας βίο; Και τι διδασκόμαστε από χώρες που έχουν από χρόνια τώρα κατακτήσει τα όσα εμείς μακροπρόθεσμα επιδιώκουμε ;

Η πόλωση μεταξύ «παραδοσιακών» και «νεωτερικών» κυριαρχεί καταθλιπτικά στην νεοελληνική κοινωνία και ιδεολογία τρεις αιώνες τώρα. Πέρα από τη φαινομενολογία, τις αντιφάσεις και τα τραγικά συμπτώματα του διχασμού αυτού της νεοελληνικής συνείδησης είναι ανάγκη για το παρόν και το μέλλον του τόπου μας να υπερβούμε δημιουργικά τον κύκλο των ψευδώνυμων και μεταπρατικών αντιθέσεων. Πέρα από τις δογματικές επιλογές, είτε των νεωτεριστών είτε των οπαδών της παραδοσιαρχίας στη νεοελληνική σκέψη και ζωή, χρειαζόμαστε επιτακτικά μια εναλλακτική προσπάθειά που να στοχεύει στην ανίχνευση συνθετικών απαντήσεων στα ερωτήματα και στις ζωτικές ανάγκες που θέτει ο σύγχρονος και ραγδαία μεταβαλλόμενος κόσμος.

Ο Ελληνισμός φαίνεται πως δεν έχει άλλα περιθώρια για άγονες διαμάχες και εντάσεις. Οι οπαδοί ενός βίαιου εκσυγχρονισμού αντλούν το εθνομηδενιστικό ιδεολόγημά τους αυτή τη φορά από τον μεταμοντέρνο κοσμοπολιτισμό, επιθυμώντας να σαρώσουν κυριολεκτικά τους παραδοσιολάτρες αντιπάλους τους. Στη μηδενιστική οντολογία των εκσυγχρονιστών οι παραδοσιακοί αντιθέτουν έναν ρομαντικό και θεωρητικό λόγο που εξιδανικεύει ανιστόρητα το παρελθόν. Ίσως το μόνο σημείο σύγκλισης, πέρα από το μανιχαϊσμό των δύο αυτών τάσεων, είναι ο ψευδώνυμος και υβριδικός χαρακτήρας της ιδεολογικοπολιτικής τους πόλωσης. Και οι δύο ομάδες αντλούν από εισαγόμενα, μεταπρατικά και νόθα σχήματα αυτοκατανόησης. Γι' αυτό το λόγο ίσως ο εκσυγχρονισμός δεν ευδοκίμησε ποτέ στον τόπο μας. Όπως ακριβώς και η παράδοση, για τους νεοέλληνες θιασώτες της, παραμένει ιδεολογικά ανερμήνευτο και φολκλωρικό σχήμα που γλιστρά εύκολα σε φονταμενταλιστικές λύσεις και εκδοχές.

Θεωρούμε πάντως ότι μία άλλη σχέση ανοικτού και κριτικού διαλόγου μεταξύ παράδοσης και εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα του εικοστού πρώτου αιώνα, αποτελεί τη μόνη και ικανή συνθήκη για να μας βγάλει από τα αδιέξοδα της εθνικής

μοναξιάς και της πολιτιστικής καχεξιάς. Η σύγχρονη Ελλάδα χρειάζεται όντως έναν θεσμικό εκσυγχρονισμό δίχως, όμως, συγκρουσιακές ακρότητες και εμμονές με την παράδοση, για να συναντήσει επιτέλους γόνιμα και δημιουργικά τον σύγχρονο κόσμο. Πέρα από τον φονταμενταλισμό και τον εισαγόμενο εκσυγχρονισμό, είναι ανάγκη να διαλεχθεί με τους ανοικτούς ορίζοντες της πραγματικής ιστορίας και όχι με τα ιδεολογικά φαντάσματα, είτε του ωραιοποιημένου παρελθόντος, είτε του καταναλωτικού και ευδαιμονιστικού μέλλοντος.

Άνθιση ενός έθνους σημαίνει άνθιση της παιδείας. Σήμερα, εφόσον θέλουμε να συμβάλλουμε δημιουργικά στη διαμόρφωση της Ευρωπαϊκής Ένωσης, έχουμε ανάγκη να υπερβούμε τους ιδεολογικούς διχασμούς και τη σύγχυση του παρελθόντος. Για να δούμε το πρόσωπό μας, οφείλουμε επιτέλους να συνθέσουμε δημιουργικά τα ποικίλα στοιχεία που συγκροτούν την παράδοσή μας με τη σύγχρονη ζωή και τις πολύπλευρες εκδηλώσεις της. Μια νέα ανοικτή και οικουμενική ανανομηματοδότηση της παιδείας μας είναι ανάγκη να συγκεράσει τις διάφορες όψεις της ελληνικής ταυτότητας και παράδοσης δίχως αποκλεισμούς.